دیوە تیۆریەکانی گرێی دەنگسازی

بڕگەی دەنگسازی ئاخاوتنی کوردی بە نموونە

د. شێرکۆ بابان

پرۆفیسۆری هاریکار

سەرنج:

سەبارەت بە (گرێی دەنگسازی), کە زاراوەیەکی نوێیە, خوێنەر و توێژەری زرنگ دەتوانن رووبکەن لە گۆڤاری (زمانناسی) ژمارە (2/ 2009 هەولێر) و بابەتی (دیوە تیۆریەکانی فۆنیم و گرێی دەنگسازی لەئاخاوتنی کوردیدا) بە سفتی و بە هوردی بخوێننەوە و هەرسی بکەن و ئەمجار لە ئەم بابەتەدا گەمەی توێژینەوە دەست پێ بکەن.

1 : چێوەی بڕگەی دەنگسازی:

لەبەر ئەوەی لە هەر بڕگەیەکدا هەر یەك (بزوێن) هەیە, دەتوانین ئەو بزوێنە ناو بنێین (نـاوك)ی بڕگە. ئەو بزوێنە لە دوو لاوە دەخشێت لە دوو دەنگی (نەبزوێن) و بە هەرسێکیان چێوەیەکی سـێخانەیی چێ دەکەن, وەك لەسەر نەخشەی (1) دەرخراوە.

ء جـ ب أ

نەبزوێن	بزوێن (ناوك)	نەبزوێن

هـ و ن ى

نەخشەی (1) چێوەی بڕگەی دەنگسازی

لێکۆلینەوە

لە ئەو چێوەیەدا, ئەم سەرنجانە هەن:

یەکەم: خانەی ناوەند, بارگەیەکی (بزوێن) هەڵ دەگرێت و ئەو بزوێنەش بۆی هەیە یەکێك بێت لە هەشت بزوێنەکەی زمانی کوردی, وەك لە نەخشەی (2)دا, ریزکراون.

بزوێن	بڕگەی (نموونە)		
بزوێنی (ا)	د	ا	ر
بزوێنی (ـە)	د	ە	ر
بزوێنی (ی)	ش	یـ	ر
بزوێنی (ێ)	ش	ێـ	ر
بزوێنی (و)	کـ	و	ڕ

بزوێنی (وو)	کـ	وو	ڕ
بزوێنی (ۆ)	کـ	ۆ	ڕ
بزوێنی (بزرۆکە)	کـ	(i)	ڕ

نەخشەی (2) بڕگەی دەنگسازی بەپێی بزوێنەکان

دووەم: خانەی بەرایی و خانەی دوماهی,, بۆیان هەیە, هەر یەکێکیان, یەکێك لە نەبزوێنـەکانی زمـانی کوردی هەڵ بگرن.
سێیەم: لەسەر هێڵی (جـ, و), واتە لە نێوان خانەی بەرایی و خانەی ناوەندداا, نەخشەی (1), لکـانێکی پتەو هەیە و ئەو لکانە پتەوە بریتییە لە (گرێی دەنگسازی). ئەو گرێیەی کە دەتوانێت بە باجگەی زاردا تێ بپەڕێت, نەخشەی (3).

چوارەم: گرێی دەنگسازی دەبێت بە ساکارترین (دەردوو), کە زمان بتوانێت پێکی بهێنێت. هەر کەسێك کە نەتوانێت ئەو دەردووانەی سەرەوە دروست بکات, پێی دەگوترێت (لاڵ).

لێکۆڵینەوە

پێنجەم: لە ئەو دەردووانەی سەرەوەدا, لکانەکە پتەوە و نەشکە و ناپسێت و ئەگەر بپسێت چشتێك نـا مێنێتەوە کە پێی بگوترێت یەکەی گوفتار. هەر لەبەر ئەوە, دەتـوانین ئـەو لکانـەی لـە نێـوان (کلکـی نەبزوێن) و (سەری بزوێن)دا هەیە, بە ئەم چەشنە نیگار بکەین نەخشەی (4).

نموونە	گرێی دەنگسازی	
دا	د	ا
دە	د	ە
دی	د	ی
دێ	د	ێ
دو	د	و
دوو	د	وو
دۆ	د	ۆ
د (i)	د	(i)

نەخشەی (3): جۆرەکانی گرێی دەنگسازی

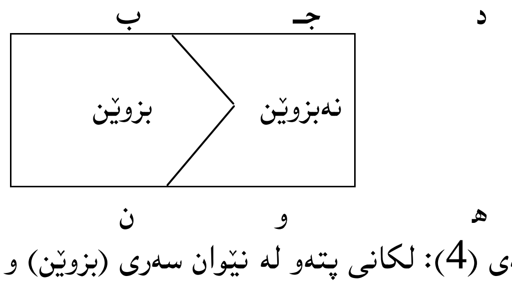

نەخشەی (4): لکانی پتەو لە نێوان سەری (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن)دا.

شەشەم: لە نەخشەی (5)دا, ئەو لکانەی لە نێوان خانەی (ناوەند) و خانەی دوماهیدا هەیە لەسەر هێلی (ب ن), زۆر ناسکە و بە ئاسانی دەشکێت. هەر لەبەر ئەوە, هەر بڕگەیەك بۆی هەیە, دەنگێکی (نەبزوێن) پەنا بدات, ئەگەر بزوێنی لێ نەخشابێت, وەك:

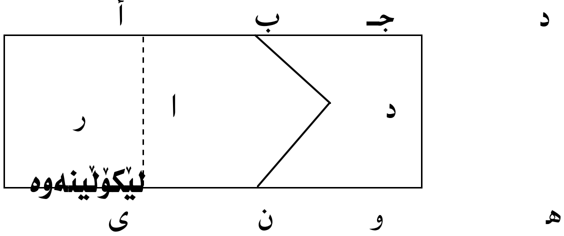

لێکۆڵینەوە

نەخشەی (5): دەنگێکی نەبزوێنی پەنادراو لەخانەی دوماهیدا.

حەوتەم: زۆرجار و زۆربەی بڕگە زمانەکە دەنگی کۆتایی هەڵ ناگرن و خانەی دوماهی بەتاڵ دەبێت, وەك نەخشەی (6) دەرخراوە.

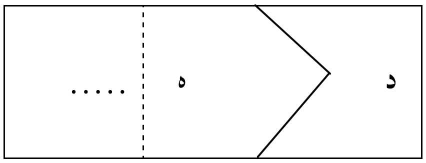

نەخشەی (6): خانەی دوماهی هەیە و بەرجەستەیە, بەلاّم دەشێت بۆش بێت.

هەشتەم: لە هەندێك بڕگەدا, دوو دەنگی (نەبزوێن) دەتوانن پێکەوە لە خانەی دوماهیدا خۆ پەنا بدەن. ئەم جۆرە دەنگانە بە (بژار) یەك دەگرن, وەك وشەی (سارد), نەخشەی (7).

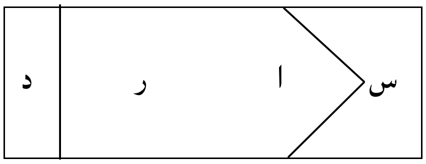

نەخشەی (7): دوو دەنگی (نەبزوێن) لە خانەی دوماهیدا.

نویەم: ئەو سێ بڕگەیەی کە لەخاڵەکانی شەشەم و حەوتەم و هەشتەمدا باس کران بریتین لە بڕگەی ئاسایی و لە نووسینەکانی ئێمە بە ئەم چەشنە ناو دەبرێن:

یەکەم: بڕگەی سووك, لە چەشنی (دە), بە چێوەی (CVO).

دووەم: بڕگەی پڕ, لە چەشنی (دەر), بە چێوەی (CVC).

سێیەم: بڕگەی گران, لە چەشنی (دەرد), بە چێوەی (CVC_1C_2).

لە ئەو چێوانەدا, هێمای سی (C) لە جێی (نەبزوێن) و هێمای ڤی (V) و لە جێی (بزوێن) و هێمای ئۆ (O) لە جێی خانەی (بۆش), یان خانەی بێ بارگە, بە کارهێنراون.

لێکۆڵینەوە

2: پۆلین کردنی بڕگە بە پێی چێوە:

لە گشت ئیشەکانی ئێمەدا, سێ جۆر لە بڕگە دیاری کراوە, وەك:

جۆری یەکەم: بڕگەی ئاسایی, واتە ئەو بڕگەیەی تەنها یەك گرێی (بزوێن)ی تێدایە و بە ئاسانی دەتوانرێت گۆ بکرێت بە زار. ئەم جۆرە بڕگەیەش سێ چێوەی هەیە, نەخشەی (8).

بڕگەی ئاسایی	چێوە	نموونە
بڕگەی سووك	CVO	با, دە, سێ, سی, دو, دۆ, دوو, چـ(i)
بڕگەی پڕ	CVC	بار, دەم, سێو, دوگ, دۆز, دوور, دڕ.
بڕگەی گران	CVC_1C_2	سارد, بەرد, مێرد, بست, گورد, مۆرد, درز.

نەخشەی (8): جۆرەکانی بڕگەی ئاسایی بە هێماو بە نموونە.

جۆری دووەم: بڕگەی لێکدراو, واتە ئەو بڕگەیەی لە بڕگەیەکی سەرەکی پێك هاتووە لە چەشنی جۆری یەکەم و هەر بڕگەیەك لە ئەو بڕگە ئاساییانە بۆ یان هەیە (باری لێکدراو) دروست بکەن و نیمچەبڕگەیەکی لاواز و بچووك (.Cv)لە پێش خۆیانەوە بە زاردا تێ بپەڕێنن, نەخشەی (9).

بڕگەی ئاسایی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێکدراو	نموونە
بڕگەی سووك	CVO	Cv.CVO	نیا, چیا, پشوو, شکۆ, ترێ, فیرۆ.
بڕگەی پڕ	CVC	Cv.CVC	بنار, سروود, درووود, نوێژ, کوێر, کلۆر.
بڕگەی گران	CVC_1C_2	$Cv.CVC_1C_2$	بنێشت, توانج, درشت,.....

لێکۆڵینەوە

نەخشەی (9): جۆرەکانی بڕگەی لێکدراو بە هێما و بە نموونە.

جۆری سێیەم: بڕگەی ناتەواو, ئەم جۆرە بڕگەیە چێوەیان ناتەواوە و ناتوانن بە زاردا تێ بپەڕن, مەگەر (گرێ) دروست بکەن لەگەڵ ئەو دەنگانەدا کە گرێیان نییە و نە لکاون بە بزوێنەوە, واتە لە خانەی سێیەمی بڕگەی پێشتردا پەنادراون.

لە راستیدا, هەر سێ بڕگەی ئاساییەکە (سووك, گران, پڕ) دەتوانن بن بە بڕگەی ناتەواو, نەخشەی (10).

بڕگەی ناتەواو	چێوەی ئاسایی	چێوەی ناتەواو	نموونە
سووك	CVO	OVO	وەك واوی بەستن (و)

پڕ	CVC	OVC	وەك نیشانەی کۆ (ان)
گران	CVC_1C_2	OVCC	وەك پاشگری سووتـ(اند)

نەخشەی (10): جۆرەکانی بڕگەی ناتەواو بە هێماو بە نموونە.

بە کۆی گشتی, دەتوانین بڵێین, سێ چێوەی بڕگەی ئاسایی هەیە لە چەشنی (CVC_1C_2, CVC, CVO) و ئەم سێ چێوەیە سێ چێوەی لێکدراوی هەیە لەگەڵ (نیمچەبڕگە)دا, لە چەشنی ($Cv.CVC_1C_2$, Cv.CVC, Cv.CVO). بە هەمان شێوە, ئەو سێ بڕگە ئاساییە سێ چێوەی ناتەواوی هەیە لە چەشنی (OVC_1C_2, OVC, OVO). ئێستاش, دەتوانین ئەم نۆ چێوەیە لە نەخشەیەکدا کۆبکەینەوە و بە نموونە روونیان بکەینەوە, نەخشەی (11).

وا پێ دەچێت, کە بڕگەی ناتەواو جۆرێکی تری هەبێت و لە ئەو جۆرەدا دەنگی (بزوێن) نەبێت, لە جیاتی دەنگی (نەبزوێن). بۆ نموونە, نیشانەکانی رابردوو (ت, د) لە نموونەی (کەوت) و (مرد)دا لە تاکە دەنگی (نەبزوێن) دەچن, چونکە بە هیچ جۆرێك بە بزوێنەوە دەرناکەون و دەبن بە دەنگی (پەنا دراو). لە راستیدا, ئەم بیرۆکەیە هێشتا لە لێکدانەوەدایە و هێشتا نەبووە بە بابەت.

لێکۆڵینەوە

جۆری بڕگەی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێکدراو	چێوەی ناتەواو
بڕگەی سووك	CVO زوو, زێ, زی, دۆ, کا, دە	C.CVO چزوو, پشوو, شنۆ, سپی, چرۆ, درۆ.	OVO نیشانەی رابردوو (أ) وەك (سووتان).
بڕگەی پڕ	CVC مار, میر, تێر, تۆڕ, زڕ, تەڕ.	C.CVC ژیان, جوان, نیان, برووش, بزێو, نشێو.	OVC جێناوی (یت, ێت, ین)
بڕگەی گران	CV C_1C_2 ئارد, مەرد, مێرد, پرد, کەرت, دەست, دۆست, رەنج.	C.CV $C1C_2$ درشت, بنێشت, توانج, سرەوت.	OVC_1C2 پاشگری (أندن), وەك سووت(اند)

نەخشەی (11): جۆرەکانی بڕگە بە هێما ە بە بەراورد

3: وەچانی دەنگسازی:

لە وشەیەکدا, وەك (چۆلەکە) سێ برگەی دەنگسازی هەیە لە چەشنی (CVO), نەخشەی (12):

چۆ | لە | کە: CVO | C | CVO

لە نێوان برگەکانی ئەو وشەیەدا, دوو (وچان) هەیە و لە ئەو دوو وچانەدا, زمان دووجار دەهێتەوە سەر (بۆش), وەك:

لێکۆڵینەوە

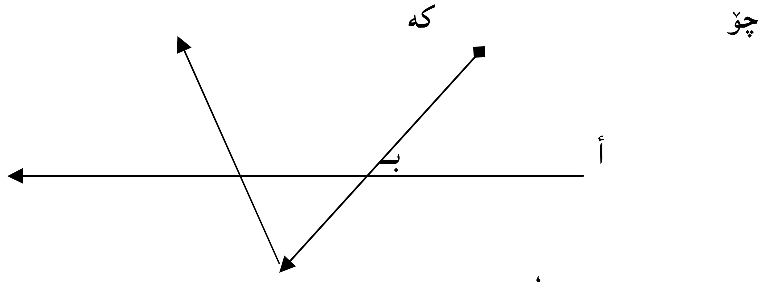

نەخشەی (12): وچانی دەنگسازی, خاڵی (أ) و خاڵی (بـ).

لە ئەو نەخشەیەدا, ئەگەر ئاراستەی گۆ کردن بشوبهێنرێت بە ئەو تیرە ئاسۆییە, دەبینین کە دوو خاڵی یەکتربرش پەیدا دەبێت (خاڵی أ و خاڵی ب). ئەو دوو خاڵە بریتین لە باری (بۆش), کە تێیدا زمان پاك دەبێتەوە لە گۆ کردنی برگەی (چۆ) و ئامادە دەبێت بۆ گۆ کردنی برگەی (لە) و پاشان جارێکی دی پاك دەبێتەوە لە برگەی (لە) و دەست دەکات بە گۆ کردنی برگەی (کە). کەواتە, گۆ کردنی وشەی (چۆلەکە) بە ئەم چەشنە چێ دەبێت:

﴾چۆ | وچان | لە | وچان | کە﴿

یان, ئەگەر هێمای یەك هێڵی ستوونی (|) بخینە جێی وچانەکان, وەك:

﴾چۆ | لە | کە﴿

کەواتە, وشەی (چۆلەکە) بە سێ قاڵبی فیزیاوی گۆ دەکرێت و لە نێوان هەر قاڵبێك و ئەوی پاشتردا (وچان)ێك هەیە و لە ئەو وچانەدا, زمان دەگەرێتەوە سەر باری ئاسایی, وەك چۆن گێری ئۆتۆمبیل دەچێتەوە سەر گێری (بۆش). ئەم جۆرە وچانە (|) دەشێت ناوبنرێت (وچانی برگەیی), چونکە دەکەوێتە نێوان دوو برگە. لەگەڵ ئەوەشدا (وچانی وشەیی)یش هەیە لە نێوان دوو وشەدا. بۆ نموونە, وشەی (چۆلەکە) بە وەچانی وشەیی(#) دەست پێ دەکات بە وەچانی وشەیی تەواو, نەخشەی (13):

لێکۆڵینەوە

چــــۆ | لــــــــــــــه | کــــه

نەخشەی (13): وچانی وشەیی (#) و وچانی بڕگەیی (|).

لە راستیدا, وچانی بڕگـەیی و وچـانی وشـەیی, ئەگـەر بـەوردی و بەشـێوەیەکی زانـستی بکەونـە بـەر توێژینەوە, دەبن بە دیارییەکی گەورە بۆ کێشەی رێنووس.

4: جۆری بڕگە لە ئاخاوتندا:

لە ریزی بڕگەدا دەبێت دەنگی یەکەم, دەنگی سـەرەتایی و بـەرایی, نـەبزوێن بێـت. پاشـان دەبێـت دەنگی دووەم (بزوێن) بێت. دەنگی سێیەم دەتوانێت هەبێت یـان نـەبێت بـەڵام ئەگـەر هـەبێت دەبێـت (نەبزوێن) بێت. لە ئەو جۆرە بڕگەیەدا کە باس کرا چەند راستییەك هەیە:

یەکەم: دەنگەکەی ناوەراست بزوێنە و ناوکی بڕگەیە و قەوارەی بڕگەیەك دادەبەسێت و بە شێوەیەکی پتەو دەلکێت بە ئەو نەبزوێنەوە کە لە بەراییدایە و لە کۆئەندامی ئاخاوتن دەربازی کردووە. حیکمەت لە ئەو لکانە پتەوەدا ئەوەیە, بڕگەکانی گوفتار خۆ دەگرن و ریزێکی پتەو دروست دەکەن و پەیام دەگەینن. بە ئەم پێیە دەبێت لە ریزەکەدا چەند (بزوێن) هەبێت, هەمان ژمارەی بڕگەش هەبێت, بەبێ کـەم و زۆر. واتە:

ژمارەی بڕگە = ژمارەی (بزوێن)

بە ئەم پێیە گوفتاری رەنگین و نموونەیی بریتییە لە ریزێك لە بڕگە, کە لە دوو دەنگ پێکهاتووبن, وەك:

CVO | CVO | CVO | CVO |CVO | CVO | ....

بەڵام لە ئەو بڕگانەدا خانەیەکی سێیەم هەیە بۆ پەنا دانی (نەبزوێن)ێك, وەك:

لێکۆڵینەوە

CVC | CVC | CVC | CVC |CVC | CVC | ....

ئێستاش ئەگەر ئەو دوو جۆرە بنووسین, نموونەیەك دروست دەبێت لە چەشنی:

	ا	د			ی	د			ێ	د			ۆ	د

	ە	د			وو	د			و	د

بەڵام, ئەگەر هەموو خانە بەتاڵەکان پڕ بکەینەوە بە دەنگێك وەك (ت) دەبێت بە:

ت	ا	د		ت	ی	د		ت	ێ	د		ت	ۆ	د

ت	ه	د	ت	و	د	ت	وو	د

لە راستیدا, گوفتاری سروشتی بە هیچ جۆرێك نە لە جۆری یەكەمە و نە لە جۆری دووەمە, بەلاّم لە جۆرێكی سێیەمە, كە ئاوێتە لە جۆری یەكەم و دووەم. واتە مەرج نییە گوفتار هەر هەمووی (CVO) بێت, یان هەر هەمووی (CVC) بێت. گوفتاری رەسەن بریتییە لە تێكەڵەیەك زۆربەی زۆری لە (CVO) و هەندێك (CVC). واتە, زۆر دەگمەن نییە ئەگەر رستەیەك بدۆزینەوە كە هەر هەمووی لە چەشنی (CVO) بێت, وەك:

تۆ | وا | مە | كە
CVO | CVO | CVO |CVO

یان, زۆر دەگمەنە ئەگەر هەر هەمووی لە چەشنی (CVC) بێت, وەك:

من | نەم | نار | دوون
CVC | CVC | CVC | CVC

لێكۆڵینەوە

بەلاّم لە ئەوە دەگمەنتر ئەوەیە كە هەندێك بڕگەی گرانیش لە رستەدا خۆی ریز دەكات, كەچی ناتوانێت چێوەی رسستەكە بە گشتی پڕ بكاتەوە, وەكك

تۆ | نەت | برد
CVC_1C_2 |CVC| CVO

سەرەڕای ئەو سێ جۆرە بڕگەیە, بڕگەی لێكدراویش هەیە, وەك:

بنار | بڕۆ | **بجە** | وە
CVO | Cv.CVC | Cv.CVC | Cv.CVC

وەك لە سەرەوە باس كرا, گوفتار لە ریزێك بڕگە پێك هاتووە و تەو ریزە بڕگەیەش پەیوەندی نێوانیان نەختێك ئاڵۆزە, لەبەر ئەم هۆیانە:

یەكەم: لە بڕگەدا بزوێنی ناوەند و دەنگی بەرایی یەكتر بەرنادەن بە هیچ هێزێك. لەبەر ئەوە, هیچ كێشەیەك نیە لە ئەو دوو خانەیەدا.

دووەم: كێشە لە ئەوەوە دروست دەبێت كە رەگەزی رێزمانی هەبێت و ئەو رەگەزە ناتەواوبێت لە رووی بڕگەرێژییەوە. واتە, بڕگەی لە چەشنی (OVO), یان (OVC), یان (OVC1C2) هەبێت لە ریزەكەدا. لە بڕگەی ئاوهادا, كە دەنگی بەرایی نموونەی نییە و بزوێنە كە بیٚ پەرژینە, دەبێت پەرژینێك پەیدا بكرێت, بە هەر نرخێك بێت, بە ئەم چەشنە:

ـ جاری وا هەیە دەنگی سێیەم (ت) وەردەگیرێت:

OVC (یـــت) + CVC (خـــۆت)

ت	یـ	-		ت	ۆ	خـ

که له گۆکردندا دهبێت به:

لێکۆڵینهوه

CVC (تیـــت) + CVO (خـــۆ)

ت	یـ	ت		←	ۆ	خـ

ـ جاری وا ههیه ناوگرێك له هیچهوه پهیدا دهبێت, وهك:

وهســــــــتا + ـــــــــهوه ← وهستا (یـ)ـهوه

5ـ جۆرهکانی (بزوێن) له چێوهی بڕگهدا:

ئهگهر به بابهتهکانی پێشتردا بچینهوه, دهبینین خانهی (ناوهند) ههموو کاتێك بـه بزوێنێـك پـڕ کراوهتهوه ئێستاش, ئهگهر ئهو خانهیه بکهین به مهبهست, دهبیـنین کـه لهسـهر تاسـهری زمانهکـهدا ههشت ڤاوڵ ههیه, وهك:

1- بزوێنی (ـه), وهك:

د	ه	ر	CVC
بـ	ـه	- -	CVO
سـ	ـه	ر	CVC

2ـ بزوێنی (ا), وهك:

بـ	ا	- -	CVO
د	ا	- -	CVO
شـ	ا	ر	CVC

3ـ بزوێنی (و), وەك:

CVC	ڕ	و	کـ
CVC	ڵ	و	کـ
CVC	ڵ	و	گـ

1- بزوێنی (وو), وەك:

CVC	ڕ	وو	کـ
CVC	ر	وو	د
CVC	ك	وو	بـ

2ـ بزوێنی (ۆ), وەك:

CVC	ڕ	ۆ	لۆ
CVC	ر	ۆ	ب
CVC	ر	ۆ	خـ

3ـ بزوێنی (ی), وەك:

CVC	ر	یـ	شـ
CVO	--	یـ	د
CVC	ك	یـ	لـ

4ـ بزوێنی (ێـ), وەك:

CVC	ر	ێـ	شـ
CVC	ش	ێـ	کـ
CVC	ژ	ێـ	لـ

5ـ بزوێنـی (i), کـە لـە نووسـینی ئێستادا نانووسرێت, وەك:

ڕ	(i)	د	در
پ	(i)	کـ	کپ
ر	(i)	و	ور

ئەم بزوێنانە, کە ژمارەیان هەشتە, دەبن بە هەوێنی بڕگەکان و لە هەر بڕگەیەکدا دەبێت یەکێکیان هەبێت. لەلایەکی ترەوە, دەورێکی گەورە دەبینن لە ڕۆنانی بڕگەدا, وەك ئەم چوار نموونەیە, کە تەنها بە چوار بزوێنەکە لە یەکتری جودا دەکرێتەوە :

(کوڕ, کووڕ, کۆر, کڕ): CVC

بەرەنجام

* چێوەبەندی بڕگەی دەنگسازی بریتییە لە چێوەیەکی سێخانەیی وەك خانەی یەکەم (بەرایی), خانەی دووەم (ناوەند) و خانەی سێیەم (دوماهی). خانەی یەکەم و سێیەم بە دەنگی (نەبزوێن) دابین دەکرێن و خانەی دووەم هەر دەنگێکی (بزوێن)ی تێدایە و بارگەی هەردوو خانەی دووەم و سێیەم دابین دەکات.

* پێ دەچێت، لەخۆڕسکەوە، ئەو چێوە سێخانەییەی بڕگە بە (بزوێن)ەوە و بە وزەی ئاخاوتنەوە ڕسکابێت و لەپاشتردا، لەتافی (زمان گرتن)ی منداڵدا بە دەنی (نەبزوێن)ی (بەرهەم هێنراو) پڕ بکرێتەوە.

* لە نێوان دوو چێوەبەندی بڕگەدا وچانی دەنگسازی هەیە ئەو وچانە کۆئەندامی ئاخاوتن بە شێوەیەکی خۆڕسکی و میکانیکی دەخاتەوە سەر باری (بۆش), بۆ ئەوەی سنووری برگەی یەکەم لە کلکەوە تەواو بێت و ئەوسا سنووری بڕگەی دووەم لە نووکەوە دەست پێ بکات.

* لە ریزی ئاخاوتنی گۆ کراودا، هیچ دەنگێك نیە، کە گەرەنێ ئازاد بێت لە چێوەی بڕگە. واتە, دەبێت لە چێوەی بڕگەدا بەسترابێتەوە و دابین کرابێت, تا بتوانێت بە کۆئەندامی ئاخاوتن گۆ بکرێت و لە باجگەی زار بهێتە دەر. واتە فۆنیم, چی (بزوێن) و چی (نەبزوێن), بۆی نییە بە تەنهایی لە زار دەربچێت, مەگەر سەری (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن) پێکەوە بلکێن و گرێیەکی دەنگسازی چێ بکەن.

لێکۆڵینەوە

* گوفتار بریتییە لە ژمارەیەکی بێکۆتا لە ریزە چێوەی سێخانەیی بۆش (چێوەبەندی بڕگە) و ئەو چێوە سێخانەییە بۆشانە هەر دەنگی بزوێنی تێدا هەیەو بە پێی رێسا دەنگییەکان, لە یەکەی (پڕ کرنەوە) پڕ دەکرێنەوە بە (دەنگی نەبزوێن).

* دابەشبوونی ئەو دەنگانە لە ئەو چێوە سێخانەییە بۆشانەدا, هەڕەمەکی و بە ئارەزوو نییە و بنەمای زانستی رەبەق و داچێنراوی خۆی هەیە .

* لە ریزی گوفتاردا، دەنگی (بزوێن) بریتییە لە فەرمانڕەوا (governer)یەکی دانیشتوو لە خانەی دووەمی چێوە سێخانەییە بۆشەکەدا و دەنگە نەبزوێنەکان دابەش دەکات بە بەستنەوە (binding) و لە خانەی یەکەم و سێیەمدا دابینیان دەکات.

* لە خانەی دووەمی چێوە سێخانەییە یەکەدا, نووکی (بزوێن)ەکە (لکانی دەنگسازی) چێ دەکات لە گەڵ کلکی دەنگە (نەبزوێن)ەکەی نێو خانەی یەکەم و ئەو دەنگە (نەبزوێن)ە دەبێت بە (شاژن) لە بۆ ئەو دەنگە (بزوێن)ەی کە خودانی چێوە سێخانەییەکەیە.

* وەك درێژەیەك بۆ خاڵی پێشوو, ئەو جۆرە لکانە گرێی دەنگسازی دروست دەکات لە نێوان نووکی (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن)، و بریتییە لە کورتترین بڕگەی گۆکراو. لە جۆرە برگەی ئاوهادا, ژمارەی(بزوێن)ەکان یەکسان دەبێت بە ژمارەی (نەبزوێن)ەکان.

* لە بەر رووناکی خاڵی پێشوو، زۆربەی هەرە زۆری دەنگە بزوێنەکان و دەنگە نەبزوێنەکان، جووتیان دروست کردووە و پێکەوە لکاون.

* لە ئەو دوو دەنگە بترازێت کە لکانی دەنگسازی چێ دەکەن لە گرێی دەنگسازیدا, ژمارەیەکی زۆر کەم لەئەو دەنگە نەبزوێنانە دەشێت بە نەلکاوی بپەڕێتەوە، چی لە خانەی یەکەمدا وەك نیمچەڕگەیەکی

کورت, چی لە خانەی دووەمدا وەك هەر دەنگێکی نەبزوێنی پەنا بەر و چی وەك دوو دەنگی نەبزوێنی ڕێك کەوتوو بە بژار.

* وەك سەرەتا و کۆتا هەیە لە روخساری فۆنیمدا, لە گشت ئەو کۆلکەکانەدا کە بە فۆن بنیاد دەنرێن, سەرەتا (سەر)و کۆتا (کلك) هەیە. واتە, لەسەر باری درێژی, گرێی دەنگسازی و بڕگەی دەنگسازی (سەر) و (کلك)یان هەیە و ئەو (سەر و کلك)انە بە ئاراستەی گوفتار دەناسرێتەوە.

لێکۆڵینەوە

* لە ئاستی یەکەمدا, جۆرەکانی بڕگە دابەش دەبن بۆ سێ جۆری سادە, بڕگەی سووك وەك (دا), بڕگەی پڕ وەك (دار) و بڕگەی گران وەك (دارد).

* لە ئاستی دووەمدا, ئەو سێ جۆرە بڕگە سادەیە سێ دیوی لێکدراویان هەیە, بڕگەی سووکی لێکدراو وەك (ددا), بڕگەی پڕی لێکدراو وەك (ددار) و بڕگەی گرانی لێکدراو وەك (ددارد).

* لە ئاستی سێیەمدا, ئەو سێ جۆرە بڕگە سادەیە لە ناخی بیردا سێ دیوی ناتەواو و عەیبداریان هەیە، لە مۆرفیمە ڕێزمانییەکاندا, بڕگەی سووکی ناتەواو وەك (-ـا), بڕگەی پڕی ناتەواو وەك (- ـار) و بڕگەی گرانی ناتەواو وەك (- ـارد).

* بەرانبەر بە ئەو سێ خاڵەی پێشەوە, دەتوانین گشت جۆرەکانی بڕگە لە سەر نموونەی بێ واتای (ددارد) کۆ بکەینەوە, وەك:

جۆری بڕگەی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێکدراو	چێوەی ناتەواو
بڕگەی سووك	CVO دا	C.CVO ددا	OVO - ـا
بڕگەی پڕ	CVC دار	C.CVC ددار	OVC - ـار
بڕگەی گران	CV C_1C_2 دارد	C.CV C_1C_2 ددارد	OVC_1C_2 - ـارد

* لە ئاستی گۆکردندا, ئەو سێ بڕگە سادەیە و ئەو سێ بڕگە لێکدراوە بۆیان هەیە بە ڕوونی بە ڕەوانی لە باجگەی زارەوە گۆ بکرێن, کەچی ئەو سێ بڕگە ناتەواوە (- ـا, - ـار, - ـارد) بە هیچ ئامانێك بۆیان نییە لەباجگەی زارەوە گۆ بکرێن, مەگەر لە پێش باجگەی زار عەیبەکەیان بۆ چارەسەر بکرێت و ببنەوە بە بڕگەی بێ عەیب و تەواو وەك (دا, دار, دارد).

* ئەو سێ جۆرە بڕگەیە و هەر سێ دیوە لێکدراوەکەی و هەر سێ دیوە ناتەواوەکەی, کە نۆ شەقڵ پێك دەهێنن, رەنگە بتوانن کۆتایی بهێنن بە کێشەی دەنگسازی, چونکە لە رەگێشەوە وا رسکاون و سیمای گشتگری (universal features) هەڵ دەگرن.

لێکۆڵینەوە

سەرچاوە:

1- John a. Goldsmith, Phonological theory, black well publisher, u.s.a 1999.

2- Peter Ladeforged, A course in phonetics, Thomson corporation, U.S.A 2006.

3- Peter Roach, English phonetics and phonology, Cambridge university press, U.K 1999.

4- Parviz Birjandi, An introduction to phonetics, Zaban kadeh publication, Tehran, Iran 2005.

5- P. Carr, Phonology, the Mac Milan press, U.K 1993.

6- John a. Goldsmith, The handbook of the Phonological theory, Black well publishers USA. 1999.

7- J Gordes-Tamine, Grammaire, phonologie, morphologie, lexicologie, Armand Colin, Paris 2008.

8- غازی فاتح وەیس, فۆنەتیك, بەغدا 1984